

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Brabantse ventjagers en de beugvissers van
Middelharnis, Pernis en Zwartewaal : export van
verse zeevis rond 1800**

Jongejan, M.

Citation

Jongejan, M. (2018). Brabantse ventjagers en de beugvissers van Middelharnis, Pernis en Zwartewaal : export van verse zeevis rond 1800. *Tijdschrift Voor Zeegeschiedenis*, 37(2), 59-82. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4306304>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4306304>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Marlies Jongejan

Brabantse ventjagers en de beugvisser van Middelharnis, Pernis en Zwartewaal

Export van verse zeevis rond 1800

In the seventeenth and eighteenth century, the people in the cities of the duchy of Brabant in the Southern Netherlands, were dependent of the Northern Netherlands for their supply of fresh sea fish. Most of the fish that was exported south, was caught by longline fishers that lived in the villages of the islands in the province of South-Holland. This research looks into the export of fresh sea fish in the period of the Batavian Republic (1795–1806). The sources used are the administration of the fish auction of the village of Middelharnis from 1803–1804 containing 1,970 transactions between skippers and fish peddlers; the series of lease revenues of the fish auction, and the toll registers of the passages to the province of Zeeland at Bath on the Westerschelde.

The fish was transported alive by fish peddlers in well ships from the Goereese Gat to the cities in Brabant, like Antwerp, Mechelen and Brussels, a distance of more than one hundred kilometers. Speed was essential as the fish needed to be delivered alive or at least fresh at its destination. The focus on speed throughout the system is shown by the transfer of fish from boat to boat on the water, the credit given to the fish peddlers at auction in Middelharnis, and by the documents required for a quick passage at the toll in Zeeland. In 1802, a total of 672 ship loads of fresh fish passed the toll of Bath. Of these ships, 76,2% came from the auction of Middelharnis. This figure illustrates that the Southern Netherlands were not self supporting for fresh fish. Eighty skippers predominantly from the villages of Middelharnis, Pernis and Zwartewaal brought their fish to the auction, where they dealt with 62 different buyers. The 27 fish peddlers from the Southern Netherlands, mainly from Antwerp, bought 85% of the supplied fish. Cod and haddock also found their way to buyers in the Northern Netherlands. The catch of the more expensive fish (halibut, ray, skate and turbot) all went to the south.

In the history of the Dutch fisheries, the Batavian Republic is known as a period of decline, caused by the war between France and England. In 1795, the starting position of the herring and cod fisheries in particular was very bad. Both sectors had suffered for years and could only manage because of government subsidies. The longline fishing from the south of Holland operated without

subsidy and at the advent of the Batavian-French period, the sector didn't show any signs of decline.

The sector of the transporters of fresh and live fish was able to respond more flexible to the changing circumstances than the herring fisheries, which was bound by the collective decision making of the *Committé tot de Zaaken van de Groote Visscherij* (Committee of the Affairs of the Great Fisheries, meaning the herring fisheries).

As soon as it became possible, the longline fishing and the fish peddlers did all to re-establish the pre-1795 pattern. To maintain their profession, they tried to make shorter voyages, acquired smaller vessels which could be used on stream or in the Goereese Gat, and registered their ships under a neutral flag. The certainty that the fishermen could sell their catch for a good price to Brabant fish peddlers at all times, was an important motivation not to stop the fisheries. The favorable starting position in 1795 and the high resilience during the first decade of the war, were factors that made the fisheries of live fish from the islands of South-Holland decline less than the herring fisheries.

In de zeventiende en de achttiende eeuw waren de Brabantse steden in de Zuidelijke Nederlanden voor de consumptie van verse zeevis voornamelijk afhankelijk van de aanvoer vanuit het zuiden van Holland. De vis werd gevangen door de vloten van dorpen op de Zuid-Hollandse eilanden. De visafslag van Middelharnis was de plek waar de ventjagers¹ in vis van oktober tot mei zaken deden met de stuurlieden van visschuiten, voornamelijk uit de dorpen Middelharnis, Pernis en Zwartewaal.

Voor de aanvoer van zeevis waren de stedelijke centra in Vlaanderen en Brabant tijdens het Ancien Régime afhankelijk van de Noordelijke Nederlanden. De Zuid-Nederlandse markt werd voorzien langs drie toegangsroutes met aansluitende handelsnetwerken. Via Sluis werd Brugge bereikt, via Sas van Gent de stad Gent en via Lillo de Brabantse steden.² De focus van dit onderzoek ligt op de meest omvangrijke handelsstroom, die tussen Holland en de steden in het hertogdom Brabant inclusief de zelfstandige heerlijkheid Mechelen. Dit gebied behoorde tot 1795 bij de Oostenrijkse Nederlanden en vanaf 1795 bij Frankrijk.

De bronnen voor dit onderzoek dateren uit de Bataafs-Franse tijd (1795–1813), voor de zee- en kustvisserij een bijzonder turbulente periode. Het uitroepen van de Bataafse Republiek op 19 januari 1795 bracht vanzelf met zich mee dat ons land als zusterrepubliek van Frankrijk meegezogen werd in een jarenlange oorlog tegen Groot-Brittannië, dat in september 1795 officieel de

1 Een ventjager is iemand die vis of andere koopwaren met een licht vaarttuig ter markt brengt, of met andere dingen te koop loopt, aldus een definitie uit 1799 in het Nederduitsch taalkundig woordenboek.

2 Jan Parmentier, 'Protectionisme en ken-

nisoeverdracht, de ontwikkeling van een nationale visserij in de Oostenrijkse Nederlanden tijdens de achttiende eeuw als reactie op de Hollandse en Franse dominantie', *Netwerk* 15 (2004) 28–49, aldaar 29.

oorlog aan Nederland verklaarde. De oorlog werd vooral op zee uitgevochten en bracht grote schade toe aan de visserij. Engelse kapers patrouilleerden frequent voor de Hollandse kust. Vooral in de jaren 1798, 1800, 1803-1806, 1810 en 1813 zijn veel vissersschepen van de Republiek opgebracht. In het voorjaar van 1798 zijn tientallen schepen uit diverse vissersplaatsen in trossen achter Britse schepen meegevoerd of tot zinken gebracht. In het voorjaar van 1804 zijn nog eens minimaal 25 schepen onder de Hollandse kust genomen.³

In de Nederlandse visserijgeschiedenis staat de Bataafs-Franse tijd bekend als een absoluut dieptepunt, een periode die getypeerd wordt in termen van achteruitgang en verval.⁴ Het doel van dit onderzoek is om het belang en het functioneren van de handel in verse zeevis in het zuiden van Holland tijdens de Bataafse Republiek te beschrijven. Daarmee kan ook inzicht verkregen worden in de manier waarop de export van verse vis van Holland naar de Zuidelijke Nederlanden in de voorafgaande eeuwen verliep. Een bijkomende onderzoeksvraag is hoe de achteruitgang zich voltrok in de sector van de vissers die verse vis aanvoerden, de zogenaamde versvaarders.

VERSE VIS: LITERATUUR EN BRONNEN

De zee- en kustvisserij “ter verse” vanuit de vissersplaatsen op de Zuid-Hollandse eilanden heeft in de geschiedschrijving over de zeevisserij bepaald geen prominente plaats toebedeeld gekregen. Het eerste overzichtswerk met de visserijgeschiedenis als onderwerp, geschreven door A. Beaujon, verscheen in 1885. Hij brengt de versvaart alleen ter sprake in de context van de visserij van de zeedorpen langs de Hollandse kust van Ter Heijde tot Huisduinen (de Zijde) in de zeventiende en achttiende eeuw.⁵ H.A.H. Kranenburg wijdt in zijn proefschrift uit 1946 slechts enkele passages aan de handel in verse vis. Hij merkt op dat de houdbaarheid gering was door gebrek aan koelings, maar dat de vis in de winter meer kon verdragen dan in de zomer. Verse vis werd hoofdzakelijk in de westelijke provincies afgezet omdat het vervoer naar andere afzetgebieden te lang duurde. Alleen naar Engeland kon zeevis volgens hem in goede staat worden uitgevoerd door middel van bunschepen uit de plaatsen aan de Zijde of uit Middelharnis.⁶ In een overzichtsartikel uit 1996 hanteert J.R. Bruijn de driedeling: haringvisserij, kabeljauwvisserij (IJsland en Doggersbank)

3 Aart A. van der Houwen, ‘Vissersleed in de Franse Tijd. Nederlandse vissers als krijgsgevangenen in Engeland, 1795-1813’, *Netwerk* 20 (2009) 7-26, aldaar 11, 14-16; C.P.P. van Romburgh, ‘Visserij in oorlogstijd. De Nederlandse haringvisserij tijdens de Bataafse Republiek, 1795-1806’, *Netwerk* 5:1 (1994) 7-20, aldaar 10-12; Marlies Jongejan, ‘Gaffelschuiten en kaperschepen (1794-1813). De vissersvloot van Middelharnis in oorlogstijd’, *De Ouwe Waerelt*,

17:49 (2017) 2-17, aldaar 14-15.

4 L.M. Akveld. ‘Noordzeevisserij’ in: *Marietieme geschiedenis der Nederlanden*. Deel 3 (Bussum 1977) 318-334, aldaar 318, 323.

5 A. Beaujon, *Overzicht der geschiedenis van de Nederlandsche zeevisscherijen* (Leiden 1885) 169-175.

6 H.A.H. Kranenburg, *De zeevisserij van Holland in den tijd der Republiek* (Amsterdam 1946) 126-127.

en de kust- en steurvisserij van de vissersdorpen langs de Noordzeekust.⁷ De visserij van de Zuid-Hollandse eilanden is niet bij een van deze drie sectoren in te delen. In de artikelen over de Noordzeevervisserij in de delen 2 en 3 van het overzichtswerk *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* uit 1977 is beknopte informatie over de visserij van Middelharnis, Pernis en Zwartewaal opgenomen, ontleend aan lokale publicaties.⁸ Het boek van J. Ploeg uit 2008 over de schuiten die op de Zuid-Hollandse eilanden in gebruik waren voor de visserij, heeft veel bijgedragen tot de kennis van de vissersvloot en de visserij in deze regio. Hij heeft de gebruikte scheepstypes, bezaanschuiten en gaffelschuiten, uitgebreid gedocumenteerd.⁹ Over de visserij van Pernis en Zwartewaal is nauwelijks literatuur beschikbaar. Daarentegen is over de visserij van Middelharnis tijdens de achttiende eeuw en de Bataafs-Franse tijd de afgelopen jaren veel gepubliceerd.¹⁰

Een overzichtswerk over de geschiedenis van de Vlaamse zeevisserij verscheen in 2018.¹¹ In de periode 1765–1794 werd hier met overheidssteun een omvangrijke vissersvloot opgebouwd, die in 1789 uit 120 schepen voor de haring- en kabeljauwvisserij bestond. Jan Parmentier stelt in zijn bijdrage over dit tijdperk dat de vangstresultaten van de nationale visserij in 1792 zodanig waren dat het doel bereikt was om in het totale kabeljauwverbruik van de Zuidelijke Nederlanden te voorzien.¹² Ruth Pirlet beschrijft de opleving in de korte periode van vrede in 1802 toen de Vlaamse visserij “opnieuw tegemoet kon komen aan de totale vraag naar kabeljauw en verse vis in steden als Antwerpen en Gent en in de Brabantse regio.”¹³ In deze bijdragen ontbreekt het perspectief van de noord-zuid gerichte handel. De Zuidelijke Nederlanden waren rond 1800 nog niet bepaald zelfvoorzienend, getuige de verse kabeljauw en andere verse vis die vanuit het zuiden van Holland naar Antwerpen, Mechelen en Brussel werd vervoerd.

7 Jaap R. Bruijn, ‘Dutch fisheries: An Historical and Thematic Overview’ in: Paul Holm, David J. Starkey, Jón Th. Thór eds., *The North Atlantic Fisheries, 1100–1976. National Perspectives on a Common Resource* (Esjberg 1996) 105–120, aldaar 105–106.

8 J. van de Voort, ‘Noordzeevervisserij’ in: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden. Deel 2* (Bussum 1977) 289–309, aldaar 298 en 308; Akveld, ‘Noordzeevervisserij’, 329–330.

9 J. Ploeg, *Bezanen en gaffelaars. Schepen van ’t Overmaas. Visschuiten van de Zuid-Hollandse eilanden uit de jaren 1600 – 1850* (Emmen 2008).

10 Marco Kuiper, *Vissers en ventjagers. De visserij van Middelharnis gedurende de achttiende eeuw* (Masterthesis Maritime History Leiden 2011); Marco Kuiper, *Verandering en verval. De visserij van Middelharnis*

tijdens de Franse tijd (Bachelor Eindwerkstuk Leiden 2009); Marlies Jongejan, ‘Vissen onder Oostenrijkse vlag. Middelharnis tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780–1784)’, *Tijdschrift voor Zeegegeschiedenis* 34:2 (2015) 77–95; Marlies Jongejan, ‘Stuurlieden, boekhouders en reders. Partenrederij in Middelharnis in 1783’, *De Ouwe Waerelt*, 16:45 (2016) 5–11; Jongejan, ‘Gaffelschuiten en kaperschepen’, 2–17.

11 Ann-Katrien Lescrauwaet, Jan Parmentier en Ruth Pirlet, *Vissen in het verleden. 500 jaar Vlaamse zeevisserij* (Veurne 2018).

12 Jan Parmentier, ‘Vlaamse vissersvloot onder Oostenrijkse vlag (1765–1794)’ in: *Vissen in het verleden*, 46–59, aldaar 57–58.

13 Ruth Pirlet, ‘De oorlogsjaren onder Frans gezag (1794–1814)’ in: *Vissen in het verleden*, 76–95, aldaar 92.

De uitvoerige publicatie van Ulbo J. Mijs over de visafslag van Middelharnis uit 1897 is bijzonder waardevol. Mijs, burgemeester van Middelharnis, heeft alle bronnen over de periode 1597–1856 uit het archief van de gemeente bij elkaar gebracht en geïnterpreteerd.¹⁴

De visafslag van Middelharnis was jaarlijks van oktober tot mei volop in bedrijf. De afslag bestond sinds 1598, maar administratie bestaande uit schuldboeken (ook wel ventjagersboeken genoemd) is alleen bewaard gebleven van oktober 1803 tot het voorjaar van 1811.¹⁵ In deze boeken noteerde de kantoorhouder (comptoirmeester) van het viskantoor de aankopen per ventjager op datum, met vermelding van zijn woonplaats, de bedragen per soort vis en de stuurman die de vis aanbracht. Het seizoen 1803–04 is het eerste seizoen waarover een complete set gegevens beschikbaar is. De 1.970 transacties uit de schuldboeken van de visafslag van Middelharnis uit dit jaar vormen de belangrijkste bron voor dit onderzoek. Cijfers over de (pacht)opbrengsten van de afslag voor het dorp Middelharnis zijn vanaf de beginjaren beschikbaar. Voor dit artikel is een reeks samengesteld die loopt van 1784 tot en met 1810.¹⁶ De rekeningen van de Tol van Zeeland vormen de derde bron waaraan kwantitatieve gegevens ontleend werden. Na de Val van Antwerpen in 1585 is het gewest Zeeland begonnen met het heffen van tol op de doorvoer van goederen uit Holland en Zeeland naar de Zuidelijke Nederlanden en vice versa. De inning van de Tol van Zeeland vond plaats op verschillende plaatsen waar veel scheepvaartverkeer langskwam. Voor de handel in verse en gezouten vis van noord naar zuid was de tol van Fort Lillo aan de Schelde de belangrijkste locatie. Verderop, bij de Riddertol van Fort Sint Philippe, moest tol betaald worden aan de Zuidelijke Nederlanden. De rekeningen van Fort Lillo aan de Schelde zijn bewaard voor de periode 1628 tot en met 1785. Het fort is in 1786 bij de Oostenrijkse Nederlanden gevoegd waarna de tolheffing is voortgezet vanuit het nieuw gebouwde Fort Bath aan de Westerschelde op Zuid-Beveland. De Tol van Zeeland is in 1806 opgeheven. Tot maart 1798 was de registratie van de passerende vishandelaren beperkt tot een maandelijkse aantekening van een totaalbedrag ontvangen van de ventjagers in vis en mosselen. Met de aanstelling van Hendrik Willem Laurentius als ontvanger is vanaf 18 maart 1798 de registratie verfijnd. Datum, naam van de ventjager, herkomst van de lading, waarde van de lading en bedrag van de tol zijn vermeld. De waarde van de vis werd vermeld in Hollandse guldens en het tolgeld (0,83%, de honderdtwintigste penning) in Vlaamse ponden.¹⁷ De tolregisters

14 Ulbo J. Mijs, *De vischafslag van Middelharnis, 1597–1856. Met de desbetreffende ordonnantiën, keuren, ampliatiën, octrooien, contracten, enz., verzameld uit het archief der gemeente* (Sommelsdijk 1897).

15 Streekarchief Goeree-Overflakkee (sgo), Archief voormalige gemeente Middelharnis (AGM), inv. nrs. 412–421, 1803–1811, schuldboe-

ken wegens de verkoop van vis (ventjagersboeken).

16 Mijs, *De vischafslag*, 273–274.

17 www.archieven.nl. Gids 103 Tol van Zeeland 1584–1805 (Zeeuws Archief). Rekeningen van de Tol te Lillo, voortgezet te Bath. 2.06.09 Hendrik Willem Laurentius 1798–1801 en 2.06.10 Cornelis van Klemmen, 1801–1805.

Een stille rede met Zwartewaalse gaffelaar, olieverf op paneel door Johannes Christiaan Schotel (1787–1838), ca. 1820. DORDRECHTS MUSEUM.

zijn in dit onderzoek gebruikt om alle visproducten die in het jaar 1802 de Tol van Bath passeerden te achterhalen, om vervolgens het aandeel en de herkomst van de scheepsladingen verse vis te bepalen. Ook de ontwikkeling van het aantal doorgevoerde ladingen verse vis tussen 1798 tot en 1805 is met behulp van deze bron onderzocht.

DE VISSERSVLOOT VAN HET OVERMASE

Het gebied ten zuiden van de monding van de Maas werd in de achttiende eeuw aangeduid als het Overmase. De vissersgemeenschappen van Middelharnis, Pernis en Zwartewaal beoefenden zomer en winter voornamelijk de beugvisserij, een vorm van hoekwantvisserij. De beug bestond uit lijnen met van aas voorziene haken. Het geheel werd met ankers in zee gezet.¹⁸ Met de beug werden verschillende vissoorten gevangen: kabeljauw, schelvis, leng (een kabeljauwachtige vis), rog, vleet (een aan rog verwante vis), tarbot en heilbot.¹⁹

De visgronden strekten zich uit van de Zeeuwse en Hollandse kust tot aan de Waddeneilanden en de Doggersbank. Middelharnis en Zwartewaal waren

18 A. Hoogendijk Jz., *De grootvisserij op de Noordzee* (Haarlem 1893) 221.

19 Zie voor de vissoorten tabel 1. Alleen de

hier vermelde schol werd niet met de beug gevangen, maar met netten door de schol-schuiten uit Pernis.

van oudsher vissersdorpen, in Pernis ontwikkelde de visserij zich vanaf het midden van de achttiende eeuw. De vloten bestonden rond 1800 overwegend uit gaffelschuiten van 30 tot 35 last²⁰, imposante schepen van ruim negentien meter lang. In Zwartewaal waren daarnaast ook enkele hoekers in bedrijf, het type vissersschip dat overwegend in Vlaardingen en Maassluis werd gebruikt. Deze schepen waren in de achttiende eeuw ongeveer twee meter korter dan de grootste gaffelschuit. Een deel van de Pernisse vloot bestond uit scholschuiten (grote schokkers). De visschuiten in deze regio waren voorzien van een bun om de zeevis levend te kunnen vervoeren.²¹ Om een kabeljauw levend in de bun te krijgen werd de vis behoedzaam met een schepnet aan boord genomen en zeer voorzichtig van de hoek (haak) bevrijd.²²

De vloot van Middelharnis bestond in 1797 uit dertig gaffelschuiten met elk twaalf of dertien bemanningsleden, vanuit Pernis voeren in dat jaar twintig schuiten. Het aantal schepen van Zwartewaal is niet bekend.²³ In de jaren erna gingen door de oorlog op zee tal van schepen verloren. In 1798 namen de Engelsen vijf gaffelschuiten uit Zwartewaal en een uit Middelharnis. Acht visschuiten uit Middelharnis werden in juni 1804 gekeerd, waarvan er vijf prijs verklaard werden. De vloot van Middelharnis telde in 1813 nog slechts vijftien of zestien gaffelschuiten en zeven schokkers (kleine vissersschepen). De halve vloot is verloren gegaan door kapingen, scheepsrampen en veroudering. Van 1795 tot juni 1798 voerden de vissers van Middelharnis en van Zwartewaal de neutrale Deense vlag. Van februari 1804 tot in de zomer van 1806 had de gehele vloot van Middelharnis en een deel van de vloot van Zwartewaal de Pruisische vlag in top. Met wisselend succes, want neutraliseren betekende lang niet altijd dat de schepen veilig waren voor de Engelse kapers.²⁴

Op de visafslag van Middelharnis verkochten in het seizoen 1803-04 tachtig verschillende stuurlieden of hun plaatsvervaarders hun vangst. Veertig verkopers kwamen uit Middelharnis, negentien uit Zwartewaal, veertien uit Pernis, vier uit Delfshaven, een uit Veere en twee uit onbekende thuishavens.²⁵ Een aantal stuurlieden uit Middelharnis en Zwartewaal nam tot eind februari 1804 niet aan de visserij deel. Zij kwamen pas weer in actie nadat hun schuiten onder neutrale vlag gebracht waren.

20 Een last is 2.000 kilo.

21 Ploeg, *Bezanen en gaffelaars*, 13-21, 69, 93.

22 Hoogendijk, *De grootvisserij op de Noordzee*, 221.

23 Rs. Bakker. *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver [...]*. Deel VI. Het Land van Voorne en Putten, Overflaque, Portugal, etc. (Amsterdam 1798) [scannummers 156, 505,

568-569 via Google Books]

24 Jongejan, 'Gaffelschuiten en kaperschepen', 4-8, 14.

25 SGO, AGM, inv. nrs. 412, 413, 414, schuldboeken 1803-1804. Database van de auteur (hierna geciteerd als database visafslag 1803-1804).

Het zuidwestelijk deel van Holland, uitgave van Isaak Tirion, Amsterdam 1748. Zwartewaal is gelegen aan de noordkant van het Land van Voorne, tegenover Schiedam ligt Pernis, Middelharnis ligt aan de noordkant van Overflakkee. REGIONAAL ARCHIEF DORDRECHT.

DE VISAFSLAG VAN MIDDELHARNIS SINDS 1598

Middelharnis was de meest zuidelijke vissersplaats van het gewest Holland. In een octrooi van Filips II uit 1567 werden de goede haven en de gunstige ligging van het dorp al geroemd.

Gemerct oock, dat de voorsz plaetse seer bequaemel. gelegen is midden int begriip van den geheelen Lande van Vorsche, insgelijcx met eene seer goede haevene ende kaeije, bequaem totte zeevaert tot bootschepen, oock deur die schoone aencomende diepte van dien, seeckere buijssen in de winter comen nemen heure bergennisse, wesende noch seer bequaem om alle greynen aldaer vercocht sijnde op alle andere haevenen te mogen voeren soo in Brabant, Hollant als Seelant.²⁶

De korte afstand tot de zee, de ligging aan de vaarroute naar Brabant, de veiligheid en de bekading van de haven zijn de factoren die ervoor zorgden

²⁶ Mijs, *De vischafslag*, 15.

dat de visserij en de vishandel van het dorp Middelharnis eeuwenlang konden floreren. Zo lang het transport over water de enige manier was om verse vis te vervoeren, bleef de rol van Middelharnis in de vishandel belangrijk.²⁷

De visafslag werd in 1598 opgericht. De bedoeling was om met de opbrengst werkzaamheden aan de haven te bekostigen. De pachtopbrengsten van de afslag leverden eeuwenlang voldoende geld op om de haven goed toegankelijk te houden. Het afslagrecht bedroeg aanvankelijk een dertigste penning van de besomming. In de zeventiende eeuw liep het afslagrecht op tot 5% en in 1759 tot 7,5%.²⁸ De eerste vermelding van Brabantse ventjagers die vis opkochten bij het havenhoofd van Middelharnis dateert uit 1603.²⁹

Alle vis die via het Goereese Gat werd aangevoerd, moest op de afslag van Middelharnis verhandeld worden. De Staten van Holland en West-Friesland ratificeerden in 1681 de keur van de visafslag, waarmee dit monopolie een juridische basis kreeg. Middelharnis heeft het monopolie tot 1843 weten te handhaven. In een uitspraak van de Hoge Raad van 19 juni 1787 is de grens bepaald bij de dorpel tussen de Noordzee en de Goereese Gat waar bij laag water drie à vier vadem water staat.

De afslag van vis vond aanvankelijk plaats door een daartoe aangestelde afslager in de haven of op het havenhoofd van Middelharnis. De verzoeting van het water in de omgeving van de havenmonding door het uitlaten van polderwater leidde ertoe dat de handel steeds meer op het open water plaats vond. De stuurman van de visschuit fungeerde in dat geval als afslager. Vissers uit andere plaatsen dan Middelharnis vonden het niet altijd vanzelfsprekend dat ze in Middelharnis afslagrecht moesten betalen. In de hiervoor genoemde keur van 1681 werd nog eens nadrukkelijk bepaald dat ook vis van “buyte visschers”, vissers van buiten Middelharnis, onder het afslagrecht viel. De ambachtsheren hadden geen mogelijkheid om de vissers sancties op te leggen. Maar tegenover de ventjagers hadden ze wel een machtsmiddel. De ventjagers kochten de vis op krediet. Zo konden ze zonder tijd te verliezen met de verse waar meteen doorvaren. Ze betaalden op het viskantoor als ze een volgende keer weer vis kwamen kopen. Alleen ventjagers “van bekende soliditeit”, die al ingeschreven waren bij de visafslag, konden op krediet kopen. Zaken doen met vissers die het afslagrecht ontdoken beschadigde de reputatie van de ventjager. Het instrument van kredietverlening voorkwam dat vreemde vissers het afslagrecht ontdoken.³⁰ Het territorium van de visafslag en de hoogte van het afslagrecht is regelmatig aangevochten door andere vissersplaatsen. In 1789

27 Zie voor de achttiende-eeuwse bloeiperiode: Kuiper, *Vissers en ventjagers. Voor de neergang van de visserij van het dorp zie: Dean van der Wekke, De ondergang van de (beug)visserij van Middelharnis, een poging tot verklaring van de ondergang van de (beug)visserij in Middelharnis in de periode 1889-1923* (Doctoraalscriptie Maatschappijge-

schiedenis Rotterdam 1989).

28 Mijs, *De vischafslag*, 9-11, 42, 58.

29 J.C. Both, ‘Middelharnis tijdens de Tachtigjarige oorlog’, *De Ouwe Waerelt* 8:22 (2008) 38-43, aldaar 38.

30 Mijs, *De vischafslag*, 23, 26-27, 34, 53, 153-160, 221-225.

deed het Middelharnisse dorpsbestuur een geringe concessie. Het afslagrecht werd voor de buitenvissers verlaagd van 7,5% naar 5%.³¹

Deze maatregel creëerde ongelijkheid ten opzichte van de autochtone vissers. Op 24 september 1801 stuurden 21 stuurlieden in Middelharnis een verzoek aan de Municipaliteit om ook voor de eigen vissers het afslagrecht naar 5% te verlagen. Dit verzoek werd pas in 1806 gehonoreerd. Overigens waren de Middelharnisse vissers ook afslagrecht verschuldigd als ze hun vis elders verkochten. Zo werd over de in Engeland verkochte tarbot bij terugkomst in Middelharnis alsnog 5% afgedragen.³²

VENTJAGERS

Een belangrijk moment voor Middelharnis als centrum van de vishandel was het ondertekenen van een contract op 8 maart 1734 tussen schout en schepenen van Middelharnis en 55 ventjagers. Deze overeenkomst bepaalde dat ventjagers niet zelf met de buitenvissers mochten afrekenen. De vissers uit andere plaatsen moesten zich evenals de lokale vissers altijd op het viskantoor vervoegen om hun geld op te halen. Ventjagers die het contract ondertekenden kregen van de afslager een biljet dat ze op krediet konden rekenen. Minimaal 16 van de 55 ondertekenaars waren leden van Middelharnisse ventjagersfamilies. In 1754 was het aantal autochtone ventjagers gegroeid tot 23. Uit de stad Antwerpen kwamen in 1723 zo'n dertig ventjagers. Gedurende de hele achttiende eeuw waren de Brabantse ventjagers in de meerderheid.³³ Het bestaande beeld, verwoord door Jan Parmentier, dat de stedelijke centra in de Zuidelijke Nederlanden voor verse vis volledig afhankelijk waren van Hollandse en Zeeuwse ventjagers, behoeft op basis van dit gegeven herziening.³⁴

In het boekjaar 1803-04 bevat de administratie van de visafslag 62 verschillende namen van kopers, waarvan er 27 uit Brabant kwamen. Hiervan kwamen er negentien uit Antwerpen en acht uit verder stroomopwaarts gelegen plaatsen (een uit Rupelmonde, drie uit Temse en vier uit Klein-Willebroek). Uit Middelharnis kwamen 23 kopers, waarvan de meesten maar een bescheiden hoeveelheid vis kocht. Slechts drie lokale kopers, die waarschijnlijk met plaatsen als Oudenbosch en Breda handelden, kochten grotere partijen vis. Vier handelaren uit Arnemuiden kochten regelmatig op de afslag en een enkele keer bezochten ventjagers uit Tholen, Bergen op Zoom en Goeree de afslag. Tijdens het seizoen 1803-04 kochten de ventjagers voor 155.915 gulden aan vis

31 Mijs, *De vischafslag*, 32, 61.

32 Mijs, *De vischafslag*, 21, 22, 31-32, 61-62. SGO, AGM, inv.nr. 36, diverse rekesten, 1701-1810, september 1801.

33 SGO, AGM, inv. nr. 407, contract tussen de ventjagers tegen het betalen van de vis

anders als op het comptoir, 8 maart 1734; Kuiper, *Vissers en ventjagers*, 30.

34 Jan Parmentier, 'De nationale visserij komt dichterbij in de 18e eeuw' in: *Vissen in het verleden*, 33-45, aldaar 38.

waarvan 85% naar de Brabantse afnemers ging. De Antwerpenaren namen hiervan 72% voor hun rekening (zie tabel 1).³⁵

DE OPBRENGSTEN VAN DE VISAFSLAG VOOR HET DORP MIDDELHARNIS

Jaarlijks was er een publieke verpachting waarbij het dorpsbestuur de pacht van de visafslag aan de hoogste inschrijver gunde. De pachter moest over voldoende kapitaal of over een borg beschikken, want er waren met de kredietverlening aan de ventjagers grote sommen geld gemoeid. Het pachtjaar begon jaarlijks op 22 september. De te verwachten opbrengst in het komende seizoen bepaalde de hoogte van de pachtsom. Uit pachtsommen die het dorpsbestuur inde kunnen daarom geen conclusies verbonden worden over de omvang van de handel. In onzekere tijden zoals tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780–1784) kon het gebeuren dat geen pachter bereid was om in te schrijven.³⁶ Het dorpsbestuur stelde dan een collecteur aan om het afslagrecht te innen of kwam met de pachter overeen om de pachtsom te verlagen. Dit deed zich voor in de periode 1793–95 en 1799–01 en vanaf 1803.³⁷ In augustus 1801 richtte een aantal stuurlieden zich tot schout en schepenen met het verzoek om geen nieuwe pachter meer aan te stellen. Hun voorstel was om de inkomsten voortaan rechtstreeks aan de gemeente ten goede te laten komen. Er werd berekend dat dit zou betekenen dat er altijd twintigduizend gulden in de dorpskas moest zitten om de uitstaande schulden van de ventjagers te financieren. Dit bedrag vormde het struikelblok.³⁸ De pacht voor het jaar 1801–02 ging naar Adrianus Quirinus Kolff (1745–1826) wijnkoper, voormalig lid van het dorpsbestuur en boekhouder van visschuiten. Hij pachtte de visafslag al sinds 1784 vrijwel onafgebroken.

De jaarlijks wisselende omstandigheden waar de visserij in deze periode mee te kampen had, veroorzaakten sterke fluctuaties in de opbrengsten van de visafslag. In figuur 1 valt op dat de situatie voor versvaarders in de eerste jaren nadat in 1795 de oorlog tussen Groot-Brittannië en Frankrijk en hun bondgenoten was uitgebroken, nog niet desastreus was. De problemen begonnen in het jaar 1798. Gedurende een deel van het jaar waren beperkende maatregelen van kracht. De vissers moesten op het Haringvliet blijven en kregen een verbod om 's nachts te vissen. Vanwege de Engels-Russische invasie in Noord-Holland lag de visserij in 1799 gedurende zes weken geheel stil. Er gold een embargo tussen 23 augustus en 4 oktober.³⁹ In de tweede helft van het seizoen 1799–1800 kon de visserij zich iets herstellen, een herstel dat doorzette in de aanloop naar de Vrede van Amiens op 27 maart 1802. De oorlog tussen Engeland en Frankrijk

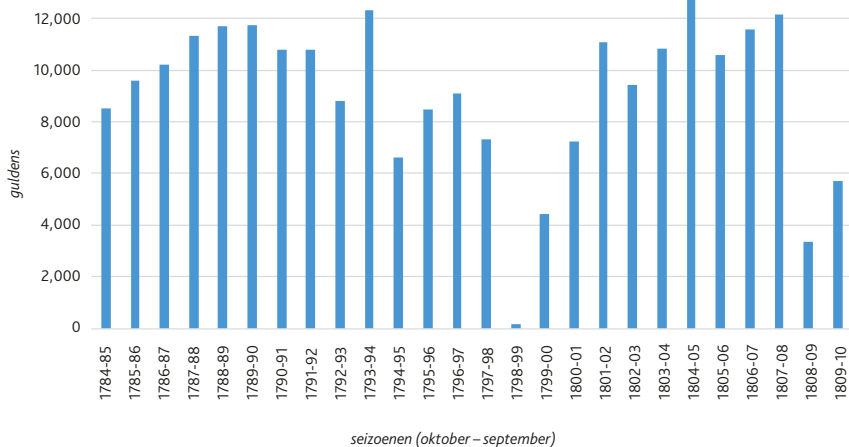
35 Database visafslag 1803–04.

36 Zie over deze periode: Jongejan, 'Vissen onder Oostenrijkse vlag', 77–95.

37 Mijs, *De vischafslag*, 273–274.

38 SGO, AGM, inv. nr. 10, resolutieboek, augustus-september 1801.

39 Kuiper, *Verandering en verval*, 20.

Figuur 1. Opbrengsten van de visafslag Middelharnis volgens de dorpsrekeningen.

Bron: Ulbo J. Mijs, *De vischafslag van Middelharnis, 1597–1856. Met de desbetreffende ordonnantiën, keuren, ampliatiën, octrooien, contracten, enz., verzameld uit het archief der gemeente* (Sommelsdijk 1897) 274.

brak in mei 1803 echter onverwacht opnieuw uit. Er volgde een periode waarin het op zee voor de vissers heel onveilig was door de grote activiteit van Britse kapers. Des te opvallender zijn de hoge opbrengsten in de jaren 1803 tot en met 1808. De onzekere situatie, nog vergroot door een verhoging van de Franse invoerrechten⁴⁰, maakte dat de Municipaliteit van Middelharnis de pacht van de visafslag vanaf het seizoen 1803–04 onder afwijkende voorwaarden openstelde. Hierbij werd toch enigszins rekening gehouden met de wens van de stuurlieden uit 1801. De meestbiedende op de openbare verpachting kreeg 10% van de zuivere opbrengst van het afslagrecht, terwijl 90% naar de gemeentekas ging.⁴¹ A.Q. Kolff was de hoogste inschrijver; hij werd voor het symbolische bedrag van negentig gulden pachter. Kolff was door de jaren heen voldoende kapitaalkrachtig gebleken om de kredietverlening op zich te nemen. Als partenreder had hij belangen in visschuiten.⁴² Hij was er dus zeer bij gebaat dat de visafslag ondanks de onzekere tijden bleef functioneren. De nieuwe regeling is blijven bestaan tot aan de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810, waarbij Kolff steeds de honneurs waarnam.

40 In 1802 werd de invoerheffing veertien gulden per honderd pond verse vis verhoogd naar 33 gulden per honderd pond. Eind september 1803 halveerde Frankrijk de invoerrechten voor verse, gezouten, gedroogde en gerookte vis naar tien francs, bijna zeventien gulden. C. Vermaas en M.C. Sigal, *De haringvisserij van 1795 tot 1813* (Vlaardingen 1922) 50. Mijs, *De vischafslag*, 124–125;

‘Kennisgeving door de Franse Republiek van 28 september 1803’, *Bataafse Leeuwarder Courant*, 6 oktober 1803.

41 Mijs, *De vischafslag*, 83–84, 274; SGO, AGM, inv. nr. 11, resolutieboek, september 1803.

42 SGO, Rechterlijk Archief Middelharnis (RAM), inv. nr. 18, transportakten van schepen en schuiten. Klapper.

Portret van Adrianus
Quirinus Kolff (1745–1826),
toegeschreven aan Taco
Scheltema, gedateerd 1798.

PARTICULIERE COLLECTIE, FOTO
RKD, DEN HAAG.

Op de visafslag kochten de ventjagers in 1803–04 voor 155.915 gulden. De netto opbrengst aan afslagrecht was voor het dorp 10.844 gulden, iets minder dan een vijftiende deel van de verkoopwaarde van de vis.⁴³ Als we deze verhouding doorrekenen naar 1804–05, dan moet er in dat seizoen voor 185.000 gulden aan vis verkocht zijn. En dit terwijl de vloot van Middelharnis in de zomer van 1804 vijf schepen verloren had aan Engelse kapers. Dit betekent dat het seizoen voor de overige “Pruisische” schepen naar omstandigheden nog redelijk verlopen moet zijn. De twee volgende seizoenen liep de verkoop terug om in 1807–08 weer iets te stijgen.

De relatief hoge opbrengsten vanaf het seizoen 1803–04 tot en met 1807–08 zijn deels te verklaren door het feit dat meer geld in de dorpskas vloeide en minder geld naar de pachter ging en, zoals zal blijken, door de stijgende prijzen van verse vis. Mijs concludeert in zijn boek over de visafslag terecht dat er in goede jaren door de pachters dikwijls overmatige winsten zijn gemaakt die bij een doelmatiger exploitatie gedeeltelijk aan het dorp ten goede hadden kunnen komen.⁴⁴ Hoewel de inkomsten voor het dorp zich op een vergelijkbaar niveau bevonden als voor de oorlog, zal het volume aan verkochte vis van voor 1795 bij lange na niet meer gehaald zijn. Het aantal visschuiten dat in bedrijf was verminderde door de kapingen. De overgebleven visschuiten die zich nog op zee waagden wisten een goede prijs voor hun vangst te maken. Zo was er zelfs in deze jaren nog iets over van de ooit zo levendige vishandel.

43 Database visafslag 1803–04.

44 Mijs, *De vischafslag*, 84.

Tabel 1. Uitkomsten database visafslag seizoen 1803–04.

<i>aangebrachte vis</i>	<i>aantal</i>	<i>opbrengst in gld.</i>	<i>transacties</i>	<i>gem. prijs in gld.</i>
kabeljauw	37.381	112.312	703	3,00
schelvis	146.050	29.149	559	0,20
leng	1.094	1.514	44	1,38
vleet	7.736	2.434	246	0,31
rog (per mand)	2.631	2.781	247	1,06
heilbot	997	1.324	46	1,33
schol	11.774	3.570	35	0,30
tarbot	349	427	45	1,22
overig		2.404	46	
		155.915	1.971	

<i>stuurlieden – verkopers van vis</i>	<i>aantal verkopers</i>	<i>bedrag in gld.</i>
thuishaven:		
Middelharnis	40	79.382
Zwartewaal	19	44.318
Pernis	14	22.925
overige havens en onbekende thuishaven	7	9.290
totaal	80	155.915

<i>ventjagers – kopers van vis</i>	<i>aantal kopers</i>	<i>bedrag in gld.</i>
thuishaven:		
Antwerpen	19	111.769
Temse - Rupelmonde - Klein Willebroek	8	20.427
Middelharnis	23	16.351
overige havens en onbekend	12	7.368
totaal	62	155.915

<i>doorvoer Tol van Bath okt. 1803-sept. 1804</i>	<i>ladingen</i>	<i>aangegeven in gld.</i>
	236	7.406

<i>opbrengsten visafslag</i>	<i>inkomsten dorpskas</i>	<i>opbrengst in gld.</i>
1803-04	10.844	155.915*
1804-05	12.870	185.044*
1805-06	10.593	152.305*
1806-07	11.565	166.280*
1807-08	12.157	174.792*

* doorgerekend aan de hand van 1803-04

De database omvat 1.970 transacties die tussen 24 oktober 1803 en 22 september 1804 plaatsvonden. Bron: Streekarchief Goeree-Overflakkee, Archief voormalige gemeente Middelharnis, inv. nrs. 412–414, schuldboeken wegens de verkoop van vis (ventjagersboeken).

AANVOER VAN VIS

Over de omvang van de aanvoer zijn uit de eerste twee eeuwen van de visafslag weinig gegevens bewaard gebleven. In 1749 verscheen het boek van uitgever Tirion dat we kennen als de *Tegenwoordige Staat*. Hierin is het opmerkelijke feit te lezen dat in januari 1745 op één dag negenduizend kabeljauwen werden aangevoerd die in vier of vijf dagen gevangen waren.⁴⁵ Pas over het seizoen 1796–97 zijn enkele gedetailleerde gegevens opgeschreven in het zesde deel van de *Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver*. De auteur schetste een “byna ongelooveryke drokte en bezigheid” als gevolg van de visserij en de vishandel. Uit de lijsten van het viskantoor tekende hij op: “Zynde op het zelve van den eersten November 1796 tot den 16 April 1797 [...] dus in 167 dagen alhier aan het visch-comptoir, 56.076 levendige cappeljauwen, en 618.325 levendige schelvischen aan gegeven”⁴⁶ De vissers van Middelharnis brachten 64% van de 56.076 levende kabeljauwen aan en 72% van de 618.325 levende schelvischen. De vreemde vissers brachten de rest aan.

De 1.970 transacties die tussen 24 oktober 1803 en 22 september 1804, ook op zondag, plaatsvonden zijn in een database verwerkt. In het aankomen van schepen is in de maanden november en december 1803 geen regelmaat te ontdekken. De vissers kwamen soms met tussenpozen van enkele dagen terug of ze kwamen wekenlang niet op de afslag, waarschijnlijk omdat ze vanwege het gevaar op zee eerder terug moesten of zelfs helemaal niet uit konden varen. Van 6 januari 1804 tot 27 februari 1804 was het erg rustig omdat de vissersvloot van Middelharnis in deze periode naar Oost-Friesland voer om daar neutrale Pruisische papieren te verkrijgen voor de schepen en de bemanningsleden. Na de neutralisatie van de schepen kwam er in de maanden maart en april wat meer regelmaat in de visserij. De vissers probeerden het normale patroon op te pakken nu ze zich door de Pruisische papieren weer veilig voelden op zee. De schepen bleven een tot twee weken weg en kwamen terug met plaatsgenoten in groepen van vijf tot tien schuiten. In het zomerseizoen vanaf 1 juni werkte de afslag op een laag pitje, er waren alleen wat bescheiden transacties tussen vissers en ventjagers uit Middelharnis onderling. Slechts twee keer verscheen in deze tijd nog een Brabantse ventjager.

De schuldboeken maken het mogelijk om de aanvoer per vissoort te reconstrueren met de kanttekening dat door de oorlogsomstandigheden wellicht niet alle visgronden goed bereikbaar waren. Het aantal kabeljauwen dat in deze winter werd aangevoerd bedroeg 37.381, dat is beduidend minder dan de 56.076 uit de winter van 1796–97. Het verschil is mede te verklaren door de geringe aanvoer in januari en februari 1804. De stad- en dorpbeschrijver vermeldde over 1796–97 een gemiddelde prijs van tien stuivers per stuk. In 1803–04 bracht de kabeljauw veel meer op, gemiddeld drie gulden

45 *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren* Deel 17 (1749) 185.

46 Bakker, *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver*, 568–569.

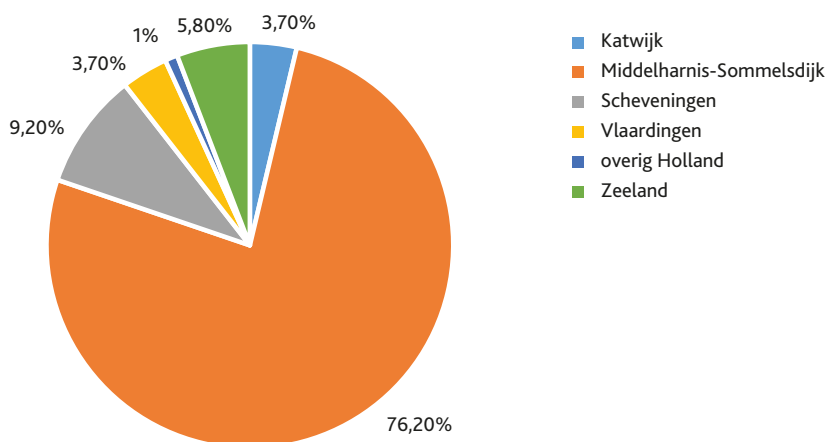
per stuk. De kabeljauw deed in het najaar van 1804 twee gulden. Door de schaarste die in de maanden januari en februari 1804 ontstond, liepen de prijzen op tot vijf à zes gulden. Hiervan profiteerden de Zwartewaler en Pernisse vissers, maar ook de teruggekeerde vissers van Middelharnis realiseerden in maart hoge prijzen voor hun kabeljauw. De vraag naar verse vis was tijdens de vastentijd, die in 1804 liep van 15 februari tot 1 april, op z'n hoogst. Het aandeel van de Middelharnisse vissers was lager dan in 1797-98, ze brachten 50% van de kabeljauw aan. Het aantal schelvisen bedroeg slechts 146.050, een enorm verschil met de 618.325 uit 1797-98. In dat seizoen brachten ze gemiddeld een stuiver op, nu twintig cent. Het aandeel van de Middelharnisse vissers in de schelvisvangst was gedaald van 72 naar 55%. Leng werd van maart tot en met mei aangevoerd en voor de prijs van een gulden vijftig per stuk verkocht. Deze vis was niet in trek bij de Zuid-Nederlandse consumenten, alle aanvoer ging naar ventjagers uit Arnemuiden en Middelharnis.

De aanvoer van platvis was naar verhouding gering. Heilbot kwam tussen februari en mei met enige regelmaat binnen, variërend van een enkele vis tot enkele tientallen. De prijs was door het hele seizoen heen constant een gulden per stuk. De gehele vangst ging naar Brabantse ventjagers. Tarbot kwam van maart tot en met mei in geringe hoeveelheden op de afslag voor prijzen tussen een gulden en een gulden vijftig. Ook deze vangsten gingen uitsluitend naar het zuiden. De Middelharnisse vissers en deels ook de Zwartewaler vissers waren gespecialiseerd in de tarbotvisserij die ze na de wintervisserij in de periode mei tot september uitoefenden. Deze tak van visserij richtte zich op de Engelse markt, de omvang van de vangsten onttrekt zich aan de waarneming. Vanwege de oorlogsomstandigheden was Londen onbereikbaar. Engelse vissers namen in deze periode de tarbot op zee over.⁴⁷ Schol zien we vooral in de maand mei op de afslag, aangebracht door vissers uit Pernis.

Van november tot en met mei was er een gestadige aanvoer van rog en de verwante vissoort vleet. De prijzen waren constant: een gulden tot een gulden vijftig voor een mand roggen en drie gulden voor een mand vleten. De gehele vangst ging naar Brabantse ventjagers.

De rubriek diversen bevat dode kabeljauw, dode schelvis, wat tong, enkele tonnetjes gezouten schelvis, combinaties van twee vissoorten en ongedefinieerde vermeldingen zoals "een klus vis". Op 12 april 1804 brachten twee stuurlieden elk een steur aan, die naar Antwerpen gingen voor respectievelijk eenentwintig gulden en tien gulden.

⁴⁷ Jongejan, 'Gaffelschuiten en kaperschepen', 7.

Figuur 2. Herkomst scheepsladingen verse zeevis Tol van Bath, 1802.

Bron: www.archieven.nl. Gids 103 Tol van Zeeland 1584–1805 (Zeeuws Archief). Rekeningen van de Tol te Lillo, voortgezet te Bath, 2.06.10 Cornelis van Klemmen, 1802.

VIS EN SCHELPDIEREN VIA DE TOL VAN BATH IN 1802

Gedetailleerde gegevens van de passages van ventjagers langs de Tol van Bath zijn beschikbaar voor de periode maart 1798 tot eind 1805. Om een beeld te krijgen van de gebruikelijke omvang van de handel zijn de cijfers van de tol over het jaar 1802 gebruikt. De Vrede van Amiens in maart 1802 betekende een voorlopig einde van de oorlog tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. De visserij kon zich zonder belemmeringen herstellen. Vanwege het slechte weer was er in januari gedurende twee weken geen scheepvaartverkeer mogelijk. Voor het overige waren er geen bijzondere omstandigheden, zodat de cijfers van het jaar 1802 een goede indruk geven van de normale doorvoer. In 1802 zijn 934 scheepsladingen zeevis (vers, zout, gedroogd en gerookt), riviervis en schelpdieren in de rekeningen van de Tol van Bath geregistreerd. Een grote diversiteit aan visproducten passeerde de tol. Drie ladingen traan uit Vlaardingen en Zierikzee, schelpdieren (aliquiuk en mosselen) uit Bruinisse en Zierikzee, gezouten zeevis vooral uit Katwijk, Maassluis, Vlaardingen en Zierikzee en gedroogde en gerookte zeevis (stokvis en bokking) voornamelijk uit Katwijk. Geertruidenberg was de belangrijkste leverancier van verse en gerookte riviervis (zalm en elft). De verse vis maakte ruim 70% van de scheepsladingen uit.

Deze 672 scheepsladingen verse zeevis zijn in de figuur 2 uitgesplitst naar herkomst.

Het belang van de visafslag van Middelharnis komt uit de cijfers duidelijk naar voren. 76,2% van de scheepsladingen verse zeevis kwam hier vandaan. Scheveningen, Katwijk en Vlaardingen hadden bij elkaar een aandeel van 16,6%. Uit Zeeland (Brouwershaven, Vlissingen, Zierikzee) kwam 5,8% en 1% kwam uit Maassluis en Schiedam. Met 512 scheepsladingen die het Fort

Bath passeerden was Middelharnis in 1802 verreweg de grootste leverancier van verse zeevis voor Antwerpen, Mechelen en andere Brabantse steden. In de rekeningen staat Sommelsdijk als herkomst van de Middelharnisse vis genoteerd. Dit had een politiek-bestuurlijke achtergrond. Het Zeeuwse dorp Sommelsdijk, dat direct aan het Hollandse Middelharnis grenst, voorzag de ventjagers van Zeeuwse paspoorten voor de ladingen. De prijs van een paspoort werd bepaald door de waarde van de lading. De ventjagers haalden eerst een paspoort bij de commies van Sommelsdijk en kochten daarna op de stroom vis in, zodat ze gelijk konden doorvaren.⁴⁸ Laurentius, de eerder genoemde ontvanger van de Tol van Bath, noteerde vanaf 1798 wel Middelharnis als herkomst. Met de komst van Cornelis van Klemmen als ontvanger in de loop van 1801 werden de ladingen uit Middelharnis in Bath onder de noemer van Sommelsdijk geregistreerd.

Het systeem met de paspoorten die in Sommelsdijk verstrekt werden was fraudegevoelig: de aankoopwaarde van de vis op de afslag door Brabantse ventjagers in het seizoen 1803-04 bedroeg 111.769 gulden. De waarde die de ventjagers bij de tol aangegeven hebben en waarover tol betaald werd was 7.406 gulden. Slechts 7% van de waarde van de aangevoerde vis werd bij de tol aangegeven.

VERSE ZEEVIS VIA DE TOL VAN BATH, 1798-1805

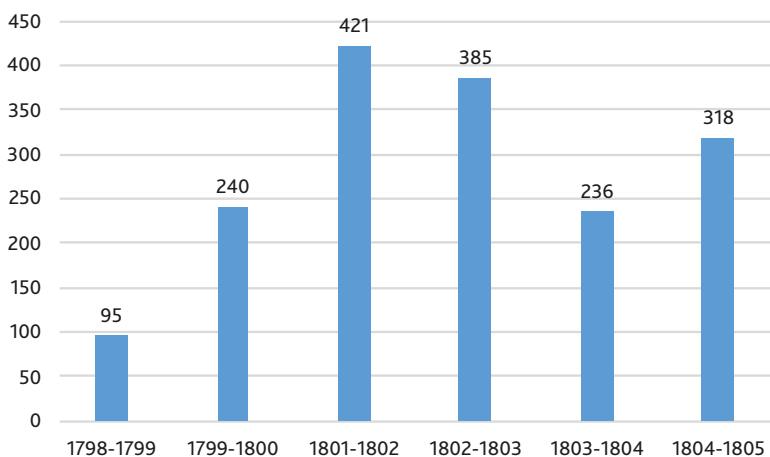
Om een vergelijking mogelijk te maken zijn de gegevens van de Tol van Bath over de jaren 1798-1805 op dezelfde manier gegroepeerd als de reeks van de pachtopbrengsten van de visafslag in figuur 1, dus niet per kalenderjaar, maar naar het pachtjaar. Het aantal scheepsladingen uit Middelharnis dat de tol passeerde tussen oktober 1798 en september 1805 is in figuur 3 weergegeven.

De jaarlijkse fluctuaties zijn vergelijkbaar met de schommelingen in de pacht van de visafslag in figuur 1. Maar de rekeningen van de tol maken ook duidelijk dat niet alleen de oorlog op zee en de door de Bataafse regering afgekondigde beperkingen invloed hadden op de visserij. Ook winterse omstandigheden zorgden binnen dit korte tijdsbestek van zes seizoenen (de cijfers van 1800-01 ontbreken) voor twee lange perioden van stilstand. Door drijfsijs op de stromen konden de ventjagers niet varen en als er geen handel mogelijk was bleven ook de visschuiten in de haven. Van 21 december 1798 tot 17 maart 1799 passeerden geen ventjagers uit Middelharnis de tol. Het was een strenge winter, de dooi trad pas in maart 1799 in.⁴⁹ Het jaar 1803 begon slecht. Vanwege de vorst lag de scheepvaart stil. Er waren dan ook geen ontvangsten bij de tol tussen 9 januari tot 1 maart.

48 Kuiper, *Vissers en ventjagers*, 35-46.

49 Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en*

water in de Lage Landen. Deel 6. 1751-1800 (Franeker 2015) 894-896.

Figuur 3. Aantal scheepsladingen verse zeevis afkomstig uit Middelharnis-Sommelsdijk, gepasseerd tussen oktober en september bij de Tol van Bath, 1798–1805.

Het seizoen 1800–1801 ontbreekt vanwege een hiaat in de gegevens van januari tot 23 augustus 1801.

Bron: www.archieven.nl. Gids 103 Tol van Zeeland 1584–1805 (Zeeuws Archief). Rekeningen van de Tol te Lillo, voortgezet te Bath, 2.06.09 Hendrik Willem Laurentius, 1798–1801 en 2.06.10 Cornelis van Klemmen, 1801–1805.

DE REIS NAAR BRABANT

De ventjagers verbleven meestal twee of drie dagen in de omgeving van het Goereese Gat om vis te kopen. Ze vertrokken bij opkomend tij, dat ze afwachtten aan de oostkant van het voormalige eiland Overflakkee. De naam Ventjagersplaten, tegenwoordig doorsneden door de toegangsweg naar de Haringvlietbrug, herinnert nog aan de aanwezigheid van de ventjagers. Behalve het tij speelden de wind en de stroming ook een rol. De route ging vanaf het Goereese Gat via het Haringvliet naar het Volkerak. Waar het Hollands Diep zich splitst in Haringvliet en Volkerak bevindt zich het Hellegat. Hier bewoog de ebstroom zich van het Hollands Diep naar het Haringvliet en tegelijkertijd kwam de vloedstroom van het Brouwershavense Gat via de Krammer naar het Volkerak. Door deze warreling van stromen ontstond voor de scheepvaart een gevaarlijke situatie. De ventjagers kozen daarom een andere route door een geul, gelegen onder de kust tussen Den Bommel en Ooltgensplaat, die alleen voor kleine schepen geschikt was. Deze geul heet het Ventjagersgaatje.⁵⁰ Vervolgens ging het via de Krammer naar het Zijpe. Met sterke noordwestenwind was het Zijpe te onstuimig en kozen de ventjagers de oostelijke

50 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, zitting 2 december 1871, 457–458. Een voorgestelde rivierverbete-

ring was aanleiding tot uitgebreide verhandelingen over de situatie voor de scheepvaart op dit kruispunt van vaarwegen.

Het oostelijkste gedeelte van Staats-Vlaanderen, uitgave van Isaak Tirion, Amsterdam 1747. Op de rechterhelft van deze kaart is het zuidelijke deel van de route van de ventjagers te zien van Bergen op Zoom naar Antwerpen. IJZENDIJK, MUSEUM HET BOLWERK.

route door het Slaak. Ze liepen op het Zijpe het risico dat “sij alle hare vis doot zeijden.”⁵¹ Daarna ging de route waarschijnlijk door de getijdestroom de Eendracht, oostelijk om Tholen heen. In 1696 schreef Mattheus Smallegange in zijn *Nieuwe Chronyk van Zeeland* over deze zoute rivier: “word seer veel bevaren en verschaft een bequame doortocht voor de schepen van Holland, Brabant en Vlaanderen, en eenige quartieren van Zeeland.”⁵²

Vervolgens ging de route langs Bergen op Zoom en bereikte men via het Kreekrak de Tol van Bath. De ventjagers passeerden de Tol van Bath vaak een dag of twee dagen, nadat ze de vis op de afslag hadden ingekocht. Ze waren dan nog enkele uren van Antwerpen verwijderd. Degenen die doorgingen richting Mechelen waren nog uren langer onderweg. Zij volgden de Schelde tot Rupelmonde en gingen vervolgens via de Rupel en de Dijle naar Mechelen.⁵³ Het is goed voorstelbaar dat de vis het tijdens de reis zwaar te verduren had. Bij aankomst zal de vis nog vers geweest zijn, maar wellicht niet meer levend.

51 Kuiper, *Vissers en ventjagers*, 24.

52 M. Smallegange, *Nieuwe Chronyk van Zeeland* (Middelburg 1966) 548. Oorspronkelijke uitgave 1696.

53 René van Horen, ‘Met de mosselhengst naar Mechelen en Lier (1850-1940)’, *Consent* 28 (2012) 20-25, aldaar 20.

Model van de Pernisse bezaanschuit *Johannes Cornelis* uit 1804. Voor het vervoer van levende vis naar Brabant gebruikte men bezaanschuiten die vanwege het specifieke gebruiksdoel ventjagersbezaanschuiten genoemd werden. MARITIEM MUSEUM ROTTERDAM.

VRAAG NAAR VERSE VIS IN DE BRABANTSE STEDEN

Ventjagers boden hun lading vaak niet in z'n geheel in Antwerpen aan. Ze brachten op de Schelde voor de haven van Antwerpen een deel van de lading over in kleine schuiten om in de stad te lossen. Volgens een verordening uit 1519 moest iedere derde visvervoerder op doorvaart naar Mechelen in Antwerpen lossen.⁵⁴ Mechelen, gelegen aan de bevaarbare rivier de Dijle die met de Schelde in verbinding staat, kreeg in 1301 het stapelrecht voor verse vis. De vishandelaren van Brussel en Leuven waren gedwongen om hun waren in Mechelen te kopen.⁵⁵ Uit correspondentie tussen het stadsbestuur van Mechelen en het dorpsbestuur van Middelharnis uit 1749 blijkt dat Mechelen de aanvoer onvoldoende vond. Mechelen klaagde dat de “verse zeevisch in groote menigte werd gebracht naer de omliggende steden van Antwerpen

54 Roland Baetens, 'De lokale markten te Antwerpen (16e-18e eeuw)' in: Ria Fabri e.a. eds., *Antwerpen in de xviiie eeuw* (Antwerpen 1989), 169-202, aldaar 172-173.

55 G. Renkin 'De organisatie van de klein- en

groothandel in vis en aanverwante producten door het Mechels visverkopersambacht tijdens de 18e eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 83:37 (2000) 37-58, aldaar 37-38, 42-43, 47.

ende Brussel” terwijl de ventjagers in Mechelen slechts een “cleijne quantiteit” aanbrachten.⁵⁶

De regering van de Oostenrijkse Nederlanden deed er tussen 1765 en 1794 alles aan om de eigen nationale visserij in Nieuwpoort en Oostende te stimuleren met het doel de Zuid-Nederlandse markt zelf te kunnen bevoorraden. In een vroeg stadium, nog voordat de eigen vloot voldoende op sterkte was, koos de regering ervoor om de import van vis te beperken of zelfs te verbieden. Hierdoor ontstond frictie tussen vraag en aanbod. Mechelen, Antwerpen, Brussel en Leuven verzetten zich tegen de protectionistische maatregelen. Ze wilden de bestaande aanvoerroutes in stand houden, ook omdat de consumenten de kwaliteit van de Hollandse vis beter vonden. Stapsgewijs lukte het de regering van de Oostenrijkse Nederlanden om in een tijdsbestek van ruim dertig jaar de nationale visserij te ontwikkelen tot een belangrijke pijler van de economie.⁵⁷

De Hollandse export van haring en gezouten kabeljauw heeft zeer geleden onder de invoerbeperkingen.⁵⁸ Voor de handel in verse zeevis had de gevoerde politiek vooralsnog minder gevolgen. De aanvoerroute vanaf het Goereese Gat via de getijdestromen naar Antwerpen bleef voor de handel in verse vis het belangrijkste. Het effect van de jarenlange protectionistische handelspolitiek was niet dat de afzetmarkt voor verse vis uit Holland in Brabant wegviel, maar dat de Brabantse ventjagers de lokale ventjagers volledig verdrongen. De eerder genoemde stad- en dorpsbeschrijver merkte in 1797 al op dat er veel minder ventjagers uit Middelharnis zelf actief waren dan voorheen.⁵⁹ In de rekeningen van de Tol van Bath uit 1803-04 is geen enkele naam van een Middelharnisse ventjager te ontdekken.

CONCLUSIE

De visafslag van Middelharnis was in de tijd van de Bataafse Republiek (1795-1806) de plek waar Brabantse ventjagers en de vissers van het Overmase zaken deden. De schuldboeken van de visafslag van Middelharnis van het seizoen 1803-04, de reeks pachtsommen van deze afslag en de tolregisters van de Tol van Zeeland over de periode 1798-1805 bieden, in combinatie met elkaar, alle informatie om de actoren en de transacties in de grensoverschrijdende handel in verse vis gedetailleerd in kaart te brengen. Deze bronnen, samen met de regelgeving vastgelegd in het boek van Mijs over de visafslag, laten zien hoe de

56 SGO, AGM, inv. nr. 398, correspondentie met het bestuur van de stad Mechelen over het brengen van vis naar die stad, 1745-1749, februari 1749.

57 Parmentier, 'Vlaamse vissersvloot onder Oostenrijkse vlag (1765-1794)', 46-59; Renkin,

'De organisatie van de klein- en groothandel in vis', 48-49.

58 Akveld, 'Noordzeeverisserij', 322, 329.

59 Bakker, *De Nederlandsche stad- en dorpsbeschrijver*, 568-569.

export van verse vis van Holland naar de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime heeft gefunctioneerd. Het belang van de visafslag van Middelharnis was groot: driekwart van de 672 scheepsladingen verse vis die in 1802 de Tol van Zeeland bij Bath passeerden op weg naar Antwerpen kwam van deze visafslag. Dit gegeven weerlegt de veronderstelling van Kranenburg dat verse vis hoofdzakelijk in de westelijke provincies van de Republiek afgezet werd en dat zeevis alleen naar Engeland in goede staat kon worden uitgevoerd.⁶⁰

De bronnen bieden behalve inzicht in het functioneren van de visafslag ook inzicht in de dynamiek van de periode tussen 1795 tot 1806. Van 1795 tot 1798 was er nog sprake van vrij normale omstandigheden, zoals in de periode voordat de oorlog tussen Engeland en Frankrijk uitbrak. De jaren 1798-1800 waren rampzalig voor de visserij, zo laten de (pacht)opbrengsten van de afslag en de tolregisters zien. In de tweede helft van het jaar 1800 trad enig herstel op. Het volume van de aanvoer bevond zich echter op een lager niveau dan in het seizoen 1796-97. Het vredesjaar 1802 laat een herstel van het vooroorlogse patroon zien, waarbij de grote diversiteit aan visproducten die de tol passeerden opvalt. Daarna brak de oorlog op zee opnieuw uit. De opmerkelijk hoge opbrengsten van de visafslag van Middelharnis van 1804 tot en met 1808 stroken niet met het beeld van alsmaar verder schrijdend verval. De opbrengsten waren te danken aan de hogere prijzen op de visafslag en het feit dat er meer inkomsten naar de dorpskas vloeiden en minder naar de pachter. Het aantal visschuiten dat in bedrijf was verminderde door de kapingen, de overblijvers realiseerden goede prijzen. Er was zelfs in deze moeilijke jaren nog iets over van de ooit zo levendige vishandel.

Ondanks deze constatering moet vastgesteld worden dat het beeld van achteruitgang en verval van de visserij, zoals dat in de literatuur over deze periode naar voren komt, ook op de versvaarders van toepassing is. Tijdens landelijke collectes die vanaf februari 1804 zijn gehouden om de armoede in de vissersplaatsen te bestrijden zamelden de kerken geld in voor Vlaardingingen, Maassluis, Ter Heijde, Scheveningen, Katwijk en Noordwijk, maar even goed voor de arme vissers van Middelharnis.⁶¹

Er is tussen de verschillende sectoren echter wel een verschil in de mate van achteruitgang en in het tempo te bemerken. De uitgangspositie van de meeste sectoren van de zeevisserij was in 1795 bijzonder slecht. Kranenburg concludeerde dat de visserij aan het einde van het tijdperk van de Republiek een “noodlijdend bedrijf was, dat zich slechts met overheidssteun staande kon houden.”⁶² Dit geldt voor de haringvisserij en de kabeljauwvisserij in de zomer op de Doggersbank en bij IJsland. Op de beugvisserij vanuit het Overmase is deze typering niet van toepassing. Aan deze visserij kwam geen overheidssub-

60 Kranenburg, *De zeevisserij*, 126-127.

Courant, 29 mei 1804.

61 Zie bijvoorbeeld *Rotterdamsche Courant*, 21 januari 1804, 28 februari 1804 en *Groninger*

62 Kranenburg, *De zeevisserij*, 216.

sidie te pas en de sector vertoonde aan de vooravond van de Bataafs-Franse tijd nog geen tekenen van verval.⁶³

De schepen van Middelharnis en Zwartewaal werden tot twee keer toe onder neutrale vlag gebracht, een oplossing die voor de haringvloot, althans in 1803, niet was weggelegd. Het Committé tot de Zaaken van de Groote Visscherij stond het niet toe. De haringvloot is in de zomers van 1798, 1799, 1800, 1801 en 1803 zelfs in het geheel niet uitgevaren.⁶⁴ De stuurlieden en boekhouders in het Overmase waren niet gebonden aan de collectieve besluitvorming die voor de haringvisserij gold. Ze konden flexibel reageren op kansen en omstandigheden. De mogelijkheden die beproefd werden om ondanks de gevaren op zee door te kunnen vissen waren kortere reizen maken, kleinere schepen voor de visserij op de stroom of in het Goereese Gat aanschaffen en onder neutrale vlag varen. De wetenschap dat ze hun vangst altijd voor een goede prijs aan een Brabantse ventjager kwijt konden was een belangrijke drijfveer om de visvangst niet te staken.

De gunstige uitgangspositie in 1795 en de grote mate van veerkracht gedurende de eerste tien oorlogsjaren waren de factoren die ervoor zorgden dat de visserij ter verse op de Zuid-Hollandse eilanden minder snel achteruit ging dan de haringvisserij.

OVER DE AUTEUR Marlies Jongejan studeerde Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Zij was werkzaam bij de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg als hoofd van de afdeling Informatiediensten en Collecties en plaatsvervangend directeur. Sinds haar pensionering doet ze onderzoek naar de visserijgeschiedenis, in het bijzonder van Middelharnis. Ze publiceerde hierover in het *Tijdschrift voor Zee geschiedenis*, in *De Ouwe Waerelt* en op haar weblog.

63 Zie figuur 1 en Kuiper, *Vissers en ventjagers*, 63.

64 J.C. Vermaas en M.C. Sigal, *De haringvisserij van 1795 tot 1813*, 70; Nationaal Archief,

Den Haag, College van de Grote Visserij, 1578-1857 (1859) (3.11.03), inv. nr. 224, notulen van het College 1806-1812, folio 260-261.